

Manuel Ferreiro (1995): *Gramática histórica galega*. A Coruña: Laivento, 447 pp.

Chega este manual de gramática histórica galega de Manuel Ferreiro oitenta e seis anos despois de que en 1909 Vicente García de Diego publicase en Burgos os seus *Elementos de Gramática Histórica Gallega*¹. Neste dilatado período de case un século non se deu ó prelo ningunha outra obra de semellantes características e alcance, inda que si se achegaron algunhas sínteses ou valiosísimas contribucións de distinto tipo que paga a pena recordar.

En 1935, na súa obra sobre *El idioma gallego*, Couceiro Freijomil incluíu dentro do capítulo de gramática unha interesante sección de fonética histórica², ó paso que en 1946, dentro do seu *Manual de dialectología española*, García de Diego sintetizaba os seus saberes verbo do tema nun extenso capítulo titulado precisamente “Gallego”³. Desde a década dos sesenta Ramón Lorenzo vén traballando rigorosamente na edición e estudio de textos medievais⁴, proporcionando así a base e o material indispensables para a realización dunha gramática histórica galega solidamente fundamentada en datos contrastados procedentes de fontes libres de toda sospeita, unha gramática histórica, en fin, que poida incorporar, ó extrae-la súa documentación de textos datados e localizados, unha dimensión cronolóxica que resulta imprescindible para a investigación nestas materias. Recordarei, por último, que en 1986 Clarinda Maia publicou en Coimbra unha edición de cento sesenta e oito documentos medievais (sécs. XIII-XVI) redactados en Galicia e no noroeste de Portugal; esta edición vai acompañada dunha extensa e concienzuda análise grafemática, fonética e morfolóxica⁵.

¹ V. García de Diego (1909): *Elementos de gramática histórica gallega (Fonética-Morfología)*. Burgos: Hijos de Santiago Rodríguez. Ed. facsímil: Anexo 23 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade, 1984.

² A. Couceiro Freijomil (1935): "Gramática", in A. Couceiro Freijomil: *El idioma gallego*. Barcelona: A. Martín, pp. 101-172.

³ Manexo a segunda edición, de 1959: V. García de Diego (1959²): "Gallego", in V. García de Diego: *Manual de dialectología española*. Madrid: Cultura Hispánica, pp. 53-132.

⁴ Cf., fundamentalmente, R. Lorenzo (1975/1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Edición crítica anotada con introducción, índice onomástico y glosario. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo" [vol. 1: Introducción, texto anotado e índice onomástico, 1975; vol. 2: Glosario, 1977] e R. Lorenzo (1985): *Crónica Troiana*. Introducción e texto. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.

⁵ C. de Azevedo Maia (1986): *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI*

Desde entre os anos sesenta e setenta se comezou a estudar sistematicamente o galego na Universidade de Santiago de Compostela, e sobre todo desde en 1976 se creou a Subsección de Galego-Portugués dentro da Sección de Filoloxía Hispánica da Facultade de Filoloxía, a necesidade dun manual de gramática histórica galega viña sendo sentida tanto polos profesores encargados de dispensa-las materias de historia e dialectoloxía coma polos seus alumnos. O vello manual de García de Diego, reeditado facsimilarmente en 1984, aínda sendo, sen dúbida, unha obra de grande valor filolóxico, precisaba -e cada ano que pasaba precisábaa máis- unha actualización que incorporase os novos coñecementos que ía achegando o grande progreso que viñan acadando os estudos de lingüística galega. Nesta situación, e como solución transitoria, adoitouse empregar e recomenda-la consulta e lectura das gramáticas históricas clásicas do portugués⁶, por máis que non lle prestasen unha atención particularizada ó galego e aínda que tamén elas fosen quedando, coma a de García de Diego, algo anticuadas. As obras de Ramón Lorenzo e Clarinda Maia, non sendo propiamente gramáticas históricas, eran e seguirán sendo, para profesores e alumnos, valiosísimas, indispensables fontes de coñecemento que proporcionan a necesaria perspectiva galega.

É este, pintado con trazo moi groso, o contexto investigador e académico en que aparece a *Gramática histórica galega* de Manuel Ferreiro. O propósito que o moveu a escribila e publicala decláran o autor nunha “Nota preliminar” na que, entre outras cousas, define a súa obra como un *manual*:

O noso **propósito** á hora de realizarmos o presente traballo foi moi claro: elaborar un manual que se centrase na evolución lingüística interna do galego, tratando de maneira secundaria aqueles aspectos que xulgamos máis laterais. Así pois, sen a intención de aportar novidades espectaculares, o presente *Manual* pretende organizar, sintetizar e expor detallada e razoadamente a evolución producida desde o latín ao galego (pp. 9-10).

Logo desta declaración inicial, Ferreiro subliña o “teor pedagóxico” do libro, dictado polo feito de se-la súa xénese a súa “dedicación docente nos últimos anos”, centrada precisamente nestas materias. Este “teor pedagóxico”, xunto con outras circunstancias persoais ou particulares a que o propio autor alude, condiciona algunhas das características principais da obra. En primeiro lugar, menciona Ferreiro a súa decisión de que a exposición da doutrina xirase ó redor de exemplos tirados do “**galego común** ou estándar, cuxa acelerada constitución nos últimos anos xa permite, aínda que con vacilacións, ter como

(Com referência à situação no galego moderno). Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.

⁶ Utilizáronse, e utilízanse aínda hoxe, sobre todo as de J. J. Nunes e E. B. Williams, pero tamén a *Gramática do português antigo* de J. Huber: J. J. Nunes (1919): *Compêndio de Gramática Histórica Portuguesa*. Lisboa: Livraria Clássica Editora; E. B. Williams (1938): *From Latin to Portuguese. Historical Phonology and Morphology of the Portuguese Language*. Philadelphia / London: Oxford University Press (trad. ó portugués: *Do Latim ao Português*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1961); J. Huber (1933): *Altportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winter (trad. ó portugués: *Gramática do português antigo*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 1986).

referencia unha norma lingüística unificada” (p. 10). Quere isto dicir que, sen ignorala totalmente, o traballo préstalle unha atención menor á variación dialectal, diafásica e mesmo diacrónica da lingua, pois os seus exemplos tómanse maiormente, inda que non exclusivamente, da variedade estándar do galego moderno. O autor, consciente disto, sinala como unha das principais “limitacións” (p. 11) do seu traballo o feito de que estea realizado sen contar cunha rede informatizada de fontes escritas (antigas e modernas)⁷ e etnodialectais, o que sen dúbida contribuiría a reforzar considerablemente a súa dimensión cronolóxica e dialectal.

Ó cabo, pois, a obra de Manuel Ferreiro preséntasenos como “unha **contribución** máis no longo camiño que a Filoloxía Galega aínda ten por percorrer” (p. 13), unha contribución, como vimos, pensada fundamentalmente como un instrumento que veña a cubrir unha necesidade docente que se viña sentindo en Galicia desde hai tempo. Persoalmente, tanto na miña condición de profesor destas materias coma na de cidadán interesado por todo aquilo que poida supoñer un avance no proceso de rehabilitación social do idioma galego, congratúlome pola aparición desta novidade bibliográfica debida ó profesor Ferreiro. Quixera ademais sumarme ó convencemento de que “o vacío de tantos anos ha ser rapidamente cuberto con outras gramáticas históricas” (p. 13) para, aproveitando a tribuna que se me brinda a través desta recensión, suxerir orientacións para esoutras gramáticas históricas posibles que deberán ir aparecendo no futuro. A meu parecer, estas novas contribucións, se queren constituír realmente un auténtico salto cualitativo máis, deberán realizarse a partir dunha mesta rede de fontes textuais escritas e orais. Na medida do posible, e sempre que novos traballos específicos o vaian permitindo, haberá que ir dotando a nosa gramática histórica dunha dimensión explicativa que vaia superando os enfoques fundamentalmente descritivos que polo de agora predominan entre nós. Coido que traballos coma o de Pavao Tekavlić⁸ para o italiano ou Paul M. Lloyd⁹ para o castelán non serían malos modelos.

A *Gramática histórica galega* de Manuel Ferreiro consta dunha primeira parte de *Fonética* (pp. 21-215), coa exposición do desenvolvemento histórico dos subsistemas vocálico e consonántico, e unha segunda de *Morfosintaxe* (pp. 217-370), na que fundamentalmente se nos dá conta da morfoloxía histórica das diferentes clases de palabras tradicionalmente recoñecidas. A escaseza dos contidos de sintaxe histórica, recoñecida polo propio autor na súa “Nota preliminar”, creo que pode explicarse non soamente como froito de determinadas “inclinacións persoais” (p. 12), senón tamén como a lóxica con-

⁷ Si se citan, esporadicamente, algúns textos medievais e modernos: as *Cantigas de Santa María*, cantigas profanas, a *Crónica Troiana*, textos notariais da Idade Media editados por Clarinda Maia, o *Entremés dos Labradores de Caldelas*, obras de autores modernos coma Rosalía de Castro, Pondal, Noriega Varela e Castelao, etc.

⁸ P. Tekavlić (1974): *Grammatica storica dell'italiano*. Bolonia: Il Mulino.

⁹ P. M. Lloyd (1987): *From Latin to Spanish. I. Historical Phonology and Morphology of the Spanish Language*. Philadelphia: American Philosophical Society. Trad. ó castelán: *Del latín al español. I. Fonología y morfología históricas de la lengua española*. Madrid: Gredos, 1993.

secuencia do feito de que esta liña de estudos só se puxese en marcha para o galego nos últimos anos, especialmente mercé á realización de diversos traballos de investigación xa finalizados ou actualmente en marcha na Universidade de Santiago de Compostela. Así mesmo, coido que no día de hoxe sería aínda moi aventurado tentar escribir unha lexicoloxía e unha semántica históricas, pois os coñecementos que temos sobre estas materias son aínda poucos: a realización dun dicionario histórico galego, proxectado hai uns anos por Ramón Lorenzo¹⁰, revélase actualmente como tarefa prioritaria. Acerta, por tanto, Ferreiro ó renunciar a esta terceira parte léxico-semántica. En conxunto, pois, a súa obra preséntase fundamentalmente como un manual de fonética e morfoloxía históricas do idioma galego.

Está moi lonxe da miña intención discutir polo miúdo a estrutura e o contido da doutrina exposta ó longo das aproximadamente trescenta setenta páxinas discursivas desta *Gramática histórica galega*. Tal empresa non soamente sobardaría amplamente as miñas capacidades, senón que tamén, como é obvio, resultaría inviable dentro dos límites de extensión que impón o xénero da recensión bibliográfica. Si creo, en troques, que podo e incluso debo expresa-la miña opinión no tocante a certas observacións, xuízos ou criterios de ordenación da materia que atopo nesta obra e que a min me parecen, cando menos, discutibles. Fágoo, pois, con intención leal, desde o recoñecemento do gran valor do traballo do profesor Ferreiro e co máis sincero convencemento de que intercambiar puntos de vista con ánimo sereno non pode máis que redundar no progreso das disciplinas intelectuais que nos ocupan.

Comezarei con algunhas suxestións sobre a estrutura da obra que, na miña opinión, de seren tidas en conta contribuirían a reforza-lo evidente “teor pedagóxico” desta *Gramática histórica galega*. Non deben entenderse, por conseguinte, como condenas das decisións tomadas ó respecto polo autor, senón simplemente como propostas de restructuración feitas coa vontade de achegar ideas e, en definitiva, de poder ser útil.

En primeiro lugar, coido que ó expoñe-la evolución do vocalismo tónico conviría tratar conxuntamente aqueles factores que puideron incidir sobre ela impedindo que se verificase o que poderíamos denominar “desenvolvemento espontáneo”. A meu parecer, sería bo dedicarlles seccións particulares á metafonía, ós efectos do iode, ó influxo que pode exercer unha consoante nasal trabando a sílaba ou a outros fenómenos. Eu, por tanto, falaría primeiro da evolución espontánea do vocalismo tónico e logo conxuntamente da súa evolución condicionada.

Opino, por outra banda, que quizais sería tamén oportuno buscar algún medio de expoñer conxuntamente a totalidade da doutrina referente a unha cuestión tan importante no desenvolvemento dos distintos subsistemas consonánticos románicos como é a da evolución das consoantes intervocálicas, simples e xeminadas, oclusivas, fricativas, laterais, nasais e vibrantes. Desta maneira este bloque de fenómenos sería máis doadamente asimilable polos

¹⁰ Cf. R. Lorenzo (1982): “Proxecto dun dicionario histórico galego”, in D. Kremer / R. Lorenzo (eds.): *Tradición, actualidade e futuro do galego. Actas do Coloquio de Tréveris (13 a 15 de novembro de 1980)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 113-123

lectores (moitos deles, é de supoñer, estudantes) e as súas interrelacións resultarían máis facilmente perceptibles.

Paso agora a expoñe-lo meu parecer sobre determinados aspectos non xa da estrutura do libro, senón da súa doutrina. Comezarei por aqueles que teñen un alcance xeral.

Recoñece o propio autor no seu prólogo que en numerosas ocasións se viu abocado a actuar cunha certa improvisación e a tomar decisións arriscadas, especialmente “na atribución do carácter ‘literario’, ‘popular’, ‘dialectal’ ou ‘vulgar’ (face a ‘común’), así como na utilización de ‘antigo’ ou ‘arcaico’ e ‘medieval’ (face a ‘moderno’)” (p. 11). Non pretendo entrar aquí nunha discusión en detalle verbo dunha cuestión que son o primeiro en cualificar de problemática, opinable, escorrediza. Simplemente quixera sinalar que me resultou chocante que se lle aplique a etiqueta de “popular” ó SNP *-ches* da P2 dos perfectos de indicativo (como *amaches*, p. 119, n. 117) ou á conxunción *nin* (← 13b.2, 245b), e máis aínda tendo en conta que a comparten con formas coma *arradio* (← 84b), *drento* e *pirmeiro* (← 86d), *almario* (← 87c), *calandario* e *labarinto* (← 126b), *fertuna* / *harroroso* / *melitar* / *ministro* / *menumento* / *necesitar* / *argullo* / *poblema* / *sacreto* / *chicolate* e *chiculate* (← 127b), *Grabiel* e *Ingalaterra* (← 136), etc.

Na páxina 10, nota 4, dise que o teor pedagóxico do libro “explica opcións como o feito de que na evolución de cada vocábulo se recolla tamén a evolución gráfica, que só nalgúns casos responde á evolución fonética (cfr., por exemplo, V[⊗] TUL[⊕] >velho>vello, onde *velho* representa simplemente a grafía antiga), sempre utilizando convencionalmente as grafías medievas (“lh”, “nh”, “c + e, i”, “ç + a, o, u”, etc., entre outras posibeis dentro do xeneralizado polimorfismo gráfico medieval), e procurando en cada caso facer constar as evolucións intermedias, non sempre documentadas”. Máis adiante, na nota 171 da páxina 156, o autor fai a seguinte observación:

Este fonema [ɲ], o mesmo que /ʎ/, presentou durante a Idade Media moi diversas grafías, que no territorio portugués, a partir de 1265-1275, se unificaron en “nh” e “lh”, respectivamente. Pola contra, no territorio galego, carente dunha corte centralizadora, seguiron convivindo diversas representacións, entre as que destacan as actuais grafías “ñ” e “ll”, de orixe castelán-leonesa. Mais R. LORENZO defínese polo seu hipotético carácter autóctono¹¹.

Ó longo da súa obra, consecuenta coa súa afirmación de que <lh> (e <nh>) representan “a grafía antiga” para os fonemas lateral e nasal palatal, Manuel Ferreiro introduce sistematicamente os devanditos dígrafos nas formas con /ʎ/ ou /ɲ/ que median entre o étimo correspondente e as mesmas solucións xa grafadas “á moderna”, con <ll> ou <ñ>: F[⊕] L•A >folha>folla (← 7b1), C•C[⊕] N•A >cegonha>cegoña (← 8a), etc.

Comprendo, aínda que non comparto os argumentos que se adoitan aducir para o facer, que se poida defender que os grafemas <ll> e <ñ> non son

¹¹ Esta opinión expresouna Ramón Lorenzo en “Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português* de Clarinda Azevedo Maia”, *Verba* 14 (1987), pp. 476-477.

autóctonos, senón de orixe castelán-leonesa. Sen embargo, o que me parece inadmisíbel é a afirmación de que os dígrafos de procedencia provenzal <lh> e <nh> constitúen a grafía antiga, pois tanto nos textos galegos coma nos portugueses as grafías de inspiración latina son anteriores no tempo ás provençais, que realmente só aparecen a partir do reinado de Afonso III (1248-1279). Vallan como proba do que digo dous documentos arcaicos de arredor de 1214, o *Testamento de Afonso II* e maila miñota (e galaica) *Noticia de Torto*, onde os fonemas /k/ ou /p/ son representados por medio de grafías coma , , <ni>, <n> ou <nn>, e nunca por <lh> nin por <nh>”. Por outra banda, nos textos galegos medievais estes dígrafos provençais, amais de non seren os máis antigos, preséntanse como absolutamente minoritarios fronte ós de inspiración latina. Baste dicir que a propia Clarinda Maia, que sostén que <nn>, <ñ> e <ll> son de orixe castelá ou castelán-leonesa, afirma que en Galicia “o antigo sistema de grafemas que representan as palatais [o de inspiración latina] manteve-se intacto e foi o que perdurou” e que “o uso de *nh* é, na Galiza, pouco frecuente e não muito fácil de explicar”¹². Eu, por conseguinte, revisaría a doutrina relativa a <lh> e <nh>, cando menos no tocante á súa antigüidade e ó seu grao de presenza na escrita galega medieval e, consonte isto, retiraría as formas que conteñen algún deses dous dígrafos naquelas cadeas evolutivas que presentan unha consoante lateral ou nasal palatal. Xa que logo, pasaría series coma as devanditas F[]L•A >folha>folla (← 7b1) e C•C[]N•A >cegonha >cegoña (← 8a) para F[]L•A >folla e C•C[]N•A >cegoña, respectivamente. Por idénticos motivos, eu non interviría nas representacións gráficas dos fonemas /k/ ou /p/ contidas en diversas pasaxes de textos medievais tiradas de traballos de Clarinda Maia e Carme Ares Vázquez¹³ e aducidas como exemplos nos parágrafos 153b (p. 241), 153c (p. 242), 154a (p. 243) e 166b (pp. 262-263) e nas notas 326 (p. 260), 334 (p. 265) e 489 (p. 367).

Quixera agora, xa para rematar, entrar na discusión dalgunhas cuestións de detalle.

Conxectura Manuel Ferreiro (cf., entre outros, os parágrafos 5b.4 e 8b.4), baseándose nunha opinión expresada en 1988 por Rosario Álvarez¹⁴, que o /-e/ átono final debeu de exercer por amplas zonas do sur de Galicia un efecto metafonético que explicaría alteracións do vocalismo tónico tales coma

¹² C. de Azevedo Maia (1986): *História*, p. 491. E, pouco máis abaixo, engade aínda o seguinte: “Não pode considerar-se esse grafema [nh] como um elemento integrado no sistema de grafemas que representavam a nasal palatal [nos textos galegos medievais]: o carácter relativamente esporádico da sua ocorrência leva, antes, a interpretá-lo como um elemento adventício que alguns escribas, por circunstâncias especiais -naturalidade, local de residência, contacto com textos escritos em Portugal-, usaram na grafia de alguns documentos” (pp. 491-492).

¹³ M. C. Ares Vázquez (1991): “O pronome persoal suxeito na prosa galega medieval”, in M. Brea / F. Fernández Rei (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Santiago de Compostela: Universidade, vol. 1, pp. 49-55.

¹⁴ Cf. R. Álvarez Blanco (1988): “Consideracións sobre a metafonía nominal galega”, in D. Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Instituto de Cultura e Língua Portuguesa / Consello da Cultura Galega, p. 150.

o paso de /é/ a /ê/ (*queres>queres*), de /ê/ a /í/ (*este>iste, bebe>bibe*) ou de /ó/ e /ú/ (*come>cume, nome>nume, hoxe>huxe*). Eu, sen negar que nalgúns casos (nomeadamente, no de /é/ > /ê/) isto poida ser certo, non vexo argumentos que me convenzan de que todas esas alteracións tiveron a mesma causa e que esta foi a acción metafónica presuntamente exercida por /-e/ átono final. No caso dos demostrativos masculinos con /i-/ habería que considera-lo valor morfolóxico do cambio vocálico. Os imperativos do tipo de *cume* e *bibe*, xa documentados na Idade Media, paréceme que deberon de aparecer por analoxía cos da CIII: *servi* ou *dormi* pasaron a *sirve* ou *durme* pola acción do -i e *sirve* e *durme* probablemente funcionaron como modelos para cambios coma os que levaron na CII de *bebe* a *bibe* e de *come* a *cume*. Canto a *nume* ‘nome’, forma moi común no galego medieval e tamén coñecida en Portugal, inclínome a pensar que debe de proceder dunha forma vulgar *NUMEN, de extensión galaico-lusitana, que nacería por analoxía con outros substantivos provenientes de acusativos neutros terminados en -EN: LUMEN, CULMEN, LEGUMEN ou ACUMEN¹⁵.

Nas páxinas 15-16 defínense os “signos fonéticos utilizados” e entre eles figuran “[•⊙] consoante fricativa apicoalveolar xorda”, “[ʃ⊙] consoante fricativa apicoalveolar sonora”, “[s] consoante fricativa predorsodental xorda” e “[z] consoante fricativa predorsodental sonora”. Sen embargo, no discorrer do texto emprégase en diversas ocasións o signo [s] (o da fricativa predorsodental xorda) onde debería poñerse [•⊙] (o da fricativa apicoalveolar xorda), ou, de se-lo caso, utilízase [z] no canto de [ʃ⊙]. Tal é o que sucede, creo eu, nos parágrafos 45a, 67, 79b.2, 93, 95d, 98c, 100c, 101d, 104b e 115a (no recadro de fricativas alveolares do cadro do “consonantismo medieval trovadoresco”). Por outra banda, no cadro do “consonantismo medieval postrovadoresco” (← 118a, p. 182) sobran /ts/ e /dz/, posto que, como se explica no parágrafo 117, a ese sistema chégase despois de se verificar un proceso de desafricación que afecta ós devanditos dous fonemas. Así mesmo, no parágrafo 123.1 (p. 186) e 123.4 (p. 188) cómpre corrixi-los casos en que aparece “/j/ : /z/” por “/j/ : /ʒ/”.

Neste parágrafo 123 explícase a xénese dos diversos subsistemas de sibilantes do galego moderno e, salvo a corrección meramente mecánica que acabo de sinalar, non teño nada que lle obxectar. Ora ben, en páxinas anteriores encontrei dúas observacións incidentais sobre este proceso que creo cómpre revisar ou precisar. A primeira é a seguinte:

A oclusiva velar xorda K- seguida de vogal palatal (CE-, CI-) palatalízase por influencia da vogal, converténdose inicialmente nunha africada dentoalveolar xorda [ts], que máis tarde se transformou en fricativa alveolar xorda [s] (bloque occidental) ou interdental xorda [θ] (bloques central e oriental) (← 45a, p. 100).

¹⁵ Desenvolvín os meus argumentos por extenso en R. Mariño Paz (1994): “Sobre certas alteracións do vocalismo tónico en galego e mais en portugués. Consideracións acerca da posible influencia metafónica exercida por /-e/ átono final de palabra”, *Verba* 21, pp. 85-111.

Estraña, en primeiro lugar, a xustaposición da secuencia “fricativa alveolar xorda” e o signo [s]. Poderíase pensar, en principio, que o autor quere dicir que hoxe en día no bloque occidental se rexistran articulacións alveolares (sexan estas predorsais ou apicais) como solución para os grupos latinos CE- e CI-. Sen embargo, na táboa de Signos Fonéticos Utilizados (pp. 15-16) [s] defínese como “predorsodental”, sen ningunha referencia a un posible carácter predorsoalveolar. En troques, de [•⊕] dise que representa unha consoante “fricativa apicoalveolar xorda” (p. 15), de maneira que me inclino a pensar que neste punto da súa obra Ferreiro quixo realmente poñer [•⊕] e non [s]. Por outra parte, coido que habería que precisa-la doutrina desta pasaxe dicindo que a africada dentoalveolar xorda, ó experimenta-la desafricación, converteuse en fricativa predorsodental (ou predorsoalveolar) xorda (e, agora si, [s]), coa que acabou confluindo a antiga africada dentoalveolar sonora ó desafricar e desonorizar; e que deste [s] deriva o [θ] do galego moderno (en xeral, central e oriental, aínda que tamén occidental), mentres que nas zonas seseantes a oposición entre [s] e [•⊕] se desfonoloxizou, maioritariamente a favor de [s]. Non se pode, pois, dicir que o seseo apical sexa característico do bloque occidental, pois neste territorio hai áreas que chegaron a [θ] (polo menos, en posición explosiva) e o seseo maioritario nel é o predorsal. Precisións semellantes habería que facer cando se fala de “os antigos fonemas africanos [ts] e [dz] (mod. [θ] ou [s])” (← 79b.1, p. 128).

No parágrafo 103 (p. 167) afirmase que “a transformación en iode das vogais palatais en hiato mudou o consonantismo do galego-portugués ao permitir a creación das consoantes palatais (fricativas, laterais e nasais) inexistentes no latín clásico”. Habería que engadir, entre as parénteses, a palabra “africanas”.

Na páxina 237 dise que actualmente “só se conservan os comparativos sintéticos latinos máis frecuentes:

M<L•RE>mellor (de *bo*)
 P<I•RE>peor (de *mao*)
 MAI•RE>maior>maor>moor>>med. mor, mod. maior (de *grande*)
 M•N•RE>med. mīl•or, mod. menor (de *pequeno*)”.

Na páxina 238 afirmase que “na lingua actual tamén fican uns poucos superlativos sintéticos, empréstitos cultos tardíos:

PT•MU>óptimo (de *bo*) MAX•MU>máximo (de *grande*)
 INF•MU>ínfimo (de *mao*) M•N•MU>mínimo (de *pequeno*)”.

Recoñezo que existe unha tradición consolidada consistente en denominar “sintéticos” a este tipo de comparativos e superlativos, pero, na miña opinión, sería máis exacto falar nestes casos de comparativos e superlativos “irregulares”, xa que nin M<L•RE> nin PT•MU, nin P<I•RE> nin INF•MU, nin MAI•RE nin MAX•MU, nin M•N•RE nin M•N•MU resultan de lles engadir un sufixo a BONUS, MALUS, MAGNUS e PARVUS, respectivamente, senón que constitúen lexemas diferentes.

Cando no parágrafo 163c (p. 258) se afirma que o sistema demostrativo do galego común (*este, esta, isto*) se utiliza espontaneamente “no occidente coruñés e no sudoeste pontevedrés”, habería que corrixir “occidente coruñés” por “extremo nordeste da provincia da Coruña”.

Nesta liña de precisións dialectais relativas á fala viva actual, opino que se debería aclarar que no día de hoxe, aínda que son minoritarias, non desapareceron totalmente nin a serie de numerals *deceseis / deceseite / deceoito / decenove*¹⁶ (cf. ← 170b, p. 269), nin formas verbais coma *sal e quer*¹⁷ (cf. ← 180a, p. 283, e 216a, p. 334), con apócope do /-e/ átono final.

No parágrafo 105b (p. 170) establécese a cadea evolutiva M[☞] [D•U] > meio (e med. *meo*), onde *meo* se conceptúa como forma medieval¹⁸. Obsérvase o mesmo no parágrafo 173 (p. 272). Quixera lembrar que, se ben *medio* ([‘meðjo] ou [‘meðjo]) é o resultado común no galego moderno, nin *meo* nin *meio* desapareceron totalmente¹⁹. Por tanto, eu quitaríalle a etiqueta *med.* á forma *meo*.

No parágrafo 190b (p. 302) cómpre corrixir “a segunda conjugación [latina] en -[☞] [RE]” por “a segunda conjugación [latina] en -[☞] [RE]”; e no parágrafo 195c (p. 313), “s[é]rvo” por “s[é]rvo”.

Atopo no parágrafo 209a (p. 328) unha información sobre a forma *hajo* (P1 do presente de subxuntivo de *haber*), da que se di haber algún exemplo medieval e se cita unha mostra rexistrada no *Entremés dos Labradores de Caldelas* (séc. XVII): “mais non lle ajo d’agardar / tanta ratólaca” (v. 115). Considero de interese apuntar aquí que se rexistra tamén noutro texto do século XVII, as décimas ó Apóstolo Santiago de Martín Torrado: “eu, en fin, ja teno dito / que ajo de bender os bois / e ir a Roma despois / o Padre Santo Bendito” (v. 52). Así mesmo, a propósito do presente de subxuntivo *va* (<VADAM), *vas* (<VADAS), etc. do verbo *ir* (cf. ← 210b, p. 329), eu engadiría que estas formas perviven hoxe na coñecida expresión *va que (non)* ‘vaia que (non)’, da que temos unha mostra, por citar unicamente un texto dos inicios da nosa tradición escrita moderna, no *Coloquio na pontella da Chainsa* (1837): “¡Va que non-lle ganaba Fernandes Sis cando estaba na Audensia!” (p. 8).

Leo no parágrafo 223c (p. 344) que “a P3 [do pretérito do verbo *vir*] tamén presenta formas dialectais como *viu* (na rexión en que *mirar* substituíu a *ver*) e *ven* (resultado fonético regular de V[☞] [N•T])”. A min quedame a dúbida de se autor quixo dicir “resultado fonético regular de V[☞] [N•T] [P3 do perfecto de VEN•RE]” (o que non me parece admisible, dado que o dialectal *ven* presenta /é/) ou se considera que a P3 do presente de indicativo de VEN•RE, V[☞] [N•T], deu regularmente a P3 do presente de indicativo do

¹⁶ Véxanse as súas documentacións en Instituto da Lingua Galega (1995): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 2. *Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, pp. 312-314 (mapas 288, 289, 290).

¹⁷ Véxanse as súas documentacións en Instituto da Lingua Galega (1990): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 1. *Morfoloxía verbal*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, pp. 302-303 (mapa 163) e pp. 650-651 (mapa 337), respectivamente.

¹⁸ Por certo, a abreviatura *med.* non aparece desenvolvida nas pp. 17-19.

¹⁹ Cf. Instituto da Lingua Galega (1995): *Atlas*, pp. 302-303, mapa 277.

vir galego (*vén*), e que esta se estendeu analoxicamente á P3 do pretérito. Creo, en todo caso, que debería revisar e aclarar esta pasaxe da súa obra.

Espero, en fin, que esta recensión lle poida ser dalgunha utilidade ó autor da *Gramática histórica galega*, pois con esa intención, sincera e leal, está feita. E felicito a Manuel Ferreiro por decidirse a poñer nas nosas mans este instrumento que moitos viñamos sentindo como moi necesario no noso labor docente.

RAMÓN MARIÑO PAZ